

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ
СУМСЬКА ФІЛІЯ

Кафедра гуманітарних дисциплін

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ
з навчальної дисципліни «Соціологія»
обов'язкових компонент
освітньої програми першого (бакалаврського) рівня вищої освіти
262 Правоохоронна діяльність (поліцейські)
за темою 6 – «Соціологія особистості»

Суми 2023

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 30.08.2023 № 7

СХВАЛЕНО

Вченою радою Сумської філії
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 29.08.2023 № 8

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з гуманітарних та
соціально-економічних дисциплін
Протокол від 29.08.2023 № 7

Розглянуто на засіданні кафедри гуманітарних дисциплін Сумської філії
Харківського національного університету внутрішніх справ (протокол від
29.08.2023 № 2)

Розробник:

Доцент кафедри гуманітарних дисциплін Сумської філії Харківського
національного університету внутрішніх справ, кандидат філософських наук
Тетяна ПОНОМАРЕНКО

Рецензенти:

1. Доцент кафедри соціальних та економічних дисциплін Харківського
національного університету внутрішніх справ, кандидат соціологічних наук
Наталія БОБРО
2. Професор кафедри психології, політології та соціокультурних технологій
Сумського державного університету, доктор філософських наук, професор
Андрій ЛЕБІДЬ

План лекції

1. Поняття особистості у соціології.
2. Соціалізація особистості.
3. Соціологія девіантної поведінки.

Рекомендована література:

Основна

1. Горлач М., Кремень А., Волович В. Соціологія : підручник. Київ : ЦНЛ, 2019. 808 с. <https://www.yakaboo.ua/sociologija-1268134.html>
2. Горпинич О. В., Клименко О. Ю., Москаленко Л. М., Труш М. С., Ятченко В. Ф. Соціологія : навчальний посібник. Київ : ДУТ, 2019. 235 с. URL: https://dut.edu.ua/uploads/1_1868_64391381.pdf
3. Загальна соціологія : конспект лекцій / А. Ф. Аблов. Одеса : Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова, 2019. 130 с. URL: <https://cutt.ly/ewjKdj9R>
4. Кузьменко Т. М. Соціологія : навчальний посібник. Київ : Центр учбової літератури, 2019. 320 с. URL: <https://ua/sociologija-1027994.html>
5. Кравченко Т. О. Соціологія : курс лекцій. Суми : СумДПУ імені А.С. Макаренка, 2017. 223 с.
6. Титаренко О.О. Соціологія : навчальний посібник. Київ : Дакор, 2020. 210 с. URL: <https://cutt.ly/GwjKgKkf>

Додаткова

1. Кононенко О. Ю. Актуальні проблеми сталого розвитку: навчально-методичний посібник. К. : ДП «Прінт сервіс», 2016. 109 с. URL: https://geo.knu.ua/old/images/doc_file/navch_lit/posibnik_Kononenko.pdf
2. Лебідь А. Є., Тимофєєва Т. Концепція справедливого повстання: концептуалізація, легалізація та легітимація природного права. *Ціннісно-орієнтований підхід в освіті і виклики євроінтеграції* : матеріали III Всеукраїнської науково-методичної конференції (м. Суми, 18 червня 2022 р.). Суми : Сумський державний університет, 2022. С. 122–126. URL: <https://essuir.sumdu.edu.ua/bitstream-download/123456789/88621/1/Lebid%20legitimation.pdf>
3. Пономаренко Т. О. Існування людини в умовах «соціального канібалізму»: виклики сучасності (філософсько-аксіологічний аналіз). *Філософія науки: традиції та інновації* : науковий журнал / МОН України, Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка ; [редкол.: М. М. Ведмедєв, В. С. Бугрій, І. О. Снегирьов та ін.]. Суми : СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2019. № 1 (19). С. 65–78. URL: <https://repository.sspu.edu.ua/bitstream/123456789/8365/1/ponomarenko.pdf>
4. Сердюк О. О. Молодь та наркотики – 2021 : результати моніторингу залежної поведінки серед молоді м. Харків 1995–2020 років та студентського модуля Українського лонгitudного дослідження (ULS+) : монографія / Сердюк О. О., Бурлака В. В., Даниленко Г. М., Бобро Н. В., Базима Б.О., Щербакова І. В. ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків : ХНУВС, 2021. 92 с. URL:

<https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/075eab33-7026-4cdc-9efb-ac56dc273a62/content>

5. Сучасне суспільство, людина, право в умовах глобальних трансформацій: монографія / О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань, С. Б. Жданенко та ін.; за ред. О. Г. Данильяна. Харків : Право, 2020. 344 с. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/18268/1/Monokol_8.pdf

Інформаційні ресурси в Інтернеті

1. Інститут соціології НАН України. URL: <https://i-soc.com.ua/>
2. Інститут демографії і соціальних досліджень імені В. М. Птухи НАН України. URL: <http://www.idss.org.ua>
3. Інституційний репозитарій Харківського національного університету внутрішніх справ. Соціологія. Соціальна робота. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/xmlui/handle/123456789/98>
4. Соціальні виміри суспільства (збірники наукових праць). URL: <https://i-soc.com.ua/ua/edition/socialni-vimiri-suspilstva/>

Текст лекції

1. Поняття особистості у соціології

У соціології прийнято розрізняти поняття «людина», «індивід», «особистість», «індивідуальність».

Поняття **«людина»** служить для характеристики її біосоціальної природи. **Людина** – це родове поняття, що вказує на належність до людського роду, вищого ступеня розвитку живої природи на нашій планеті. Як біологічний індивід «*homo sapiens*» підпорядковується законам розвитку суспільства.

Поняття **«індивід»** характеризує окрему людину.

Поняття **«особистість»** служить для характеристики соціального в людині. Соціологію цікавить людина як соціальна істота. **Особистість** – це людина в якості соціального індивіда, індивіда як члена суспільства. Тому кожна окрема людина – особистість настільки, наскільки соціальне стало стороною, властивістю цього індивіда.

Індивідуальність – це те, що відрізняє одну людину від іншої і як біологічну, і як соціальну істоту. Соціологію цікавить вплив індивідуальності на суспільні процеси.

Розкриваючи сутність і зміст соціологічного підходу до аналізу особистості, доцільно розглянути її внутрішній устрій. Яка ж внутрішня структура особистості?

Дві групи факторів характеризують особистість. Перша – *це те*, що особистість може, знає, уміє. Друга-чого вона *хоче*, до чого прагне, тобто ціннісні орієнтації. Схрещення двох сфер визначає характер особистості. Якщо першу групу факторів формує школа, суспільство в *цілому*, то друга формується стихійно, проте суспільство завжди ставило за мету формування розумних потреб в особистості. Що ж таке потреби?

Потреба – це необхідність у тому, що забезпечує існування особистості, її

збереження. Про рівень розвитку особистості, про спосіб життя кажуть її потреби. Американський соціолог А. Маслоу виділив п'ять видів потреб і розташував їх у висхідному порядку від нижчих, фізіологічних до вищих, духовних:

1) фізіологічні потреби (ті, що забезпечують самозбереження індивіда – харчування, одяг, житло, здоров'я);

2) потреби безпеки і якості життя (безпеки існування, стабільності в умовах життя, гарантована зайнятість, модний одяг, високий рівень лікування – курорти, харчування – ресторани);

3) соціальні потреби (потреба в спілкуванні, у симпатіях, належності до колективу, турботі про інших й уваги до себе та ін.);

4) потреби престижу (у самоповазі, у повазі з боку інших, у службовому рості й визнанні);

5) потреби в самореалізації, у творчому самовираженні, у самовдосконаленні. Це найвищий рівень потреб у становленні особистості.

Процес формування особистості залежить, з одного боку від суспільства, а саме від суспільних відносин, від навколишнього соціального середовища, від умов, а з другого боку від самої особистості, – від її ціннісних орієнтацій, від її розумових здібностей, від життєвої позиції, яка може бути активною або пасивною, або руйнівною.

Соціологію цікавлять різні сфери діяльності особистості. Їх багато. Назвемо основні – праця, потреби, спілкування. У процесі праці відбувається становлення особистості, тому суспільство повинно створювати умови для творчої праці. *Основним критерієм відношення особистості до праці є ефективність праці.* Соціологи аналізують мотиви трудової діяльності, моральні, естетичні цінності особистості. Про справжню культуру праці свідчать моральні потреби працювати, творити за законами краси. Якщо в суспільстві відсутня культура праці, значить така система ціннісних орієнтацій, система традицій. Ці недоліки необхідно переборювати.

Друга сфера діяльності особистості – це споживання. У соціології ця проблема мало вивчена. Важливо формувати культуру споживання, так як вільний час росте, і виникають питання, вміють чи ні люди розумно використовувати блага, надані суспільством. Необхідно виховувати культуру дозвілля, побуту.

Третя сфера діяльності особистості – спілкування. Перед суспільством постає завдання формувати високу культуру спілкування, знищувати споживацькі варіанти спілкування.

Вивчення особистості потребує виявлення різноманітних соціальних зв'язків особистості з суспільством, його елементами. Становище особистості розкривається через поняття статусу.

Соціальний статус особистості – це її місце в системі суспільних відносин, це сукупність соціальних функцій особистості, оцінка й самооцінка, тобто розуміння своєї соціальної значущості. У людини може бути декілька статусів, так як вона включена в безліч груп і організацій, тобто вона володіє статусним набором. Головний статус, найбільш характерний

для даного індивіда – статус, за яким його виділяють (наприклад, директор банку, домогосподарка, робітник). Головний статус визначає стиль життя, коло знайомих, манеру поведінки. Соціологи виділяють такі *види статусу*:

1. *природжений* – це біологічно успадкований статус (стать, національність, раса);

2. *приписуваний* – нагадує природжений, але не зводиться до нього. Це статус, у якому людина народжена або який призначається їй через деякий час (наприклад, статус короля може придбати лише той, хто народився у королівській сім'ї, а також дворянські титули-князя, графа, барона тощо);

3. *здобутий статус* – людина його отримує за допомогою своїх зусиль, а іноді успіху, щастя (наприклад, статус фахівця, чемпіона світу, рок-зірки, аспіранта тощо).

2. Соціалізація особистості

Соціалізація – це початий у дитячому й закінчуваний у глибокій старості процес засвоєння соціальних ролей і культурних норм, це перетворення індивіда з біологічної істоти в соціальну. Кожна соціальна роль включає безліч культурних норм, правил, стереотипів поведінки, незримими соціальними правилами, обов'язками, відношеннями вона зв'язана з іншими ролями, і все це треба освоювати, тому до соціалізації вживається термін «освоєння», а не «навчання».

Соціалізація (у вузькому розумінні) – процес виховання дітей і підготовки їх до дорослого життя шляхом засвоєння елементарних правил поведінки.

Соціалізація (в широкому розумінні) – процес інтеграції індивіда у суспільство шляхом засвоєння соціальних ролей, норм і цінностей.

Ресоціалізація – це процес пристосування індивіда до нових норм, ролей, цінностей.

Десоціалізація – процес втрачання вже набутих норм, ролей, цінностей.

Агенти соціалізації – це люди й заклади, що відповідають за навчання культурних норм. До агентів первинної соціалізації належать батьки, близькі й далекі родичі, друзі сім'ї, ровесники, вчителі, тренери.

Агентами другорядної соціалізації виступають представники адміністрації школи, університету підприємства, армії, поліції, церкви, держави, співробітники радіо, телебачення, преси, суду. Первинна соціалізація здійснюється на ранніх стадіях життя, стосується безпосереднього оточення людини, включаючи сім'ю і друзів. Вторинна соціалізація здійснюється на пізніх етапах життя, пов'язана з опосередкованим, формальним оточенням, із впливом на особистість закладів і різних соціальних інститутів.

Соціологи виділяють *чотири етапи соціалізації*: дитинство, юність, зрілий вік, старість. Охарактеризуємо ці етапи більш докладніше.

I етап – дитинство. На цьому етапі вирішальним моментом соціалізації є стосунки, що встановлюються між батьками (матір'ю і батьком) і дітьми. До ХХ століття у більшості країн було відсутнім поняття відповідальності батьків перед дітьми, навпаки була перебільшена відповідальність дітей перед батьками. У ХХ столітті настав перелом у стосунках батьківства: принцип партнерства й взаємної

відповідальності був включений у систему прав громадянина в усіх цивілізованих країнах. Батьки повинні жити заради своїх дітей, а ті заради майбутніх дітей, таким чином людство повернулося у русло гуманістичних цінностей.

II етап – юність (підлітковий вік – тінейджери від 13 до 19 років). Соціологи, вивчаючи молодіжну субкультуру, серед її негативних характеристик звичайно виділяють три – наркотики, секс, насильство. Це найважчий переломний вік. Якщо для дитинства характерна слухняність, то для юності – непокірність). На цьому етапі вибудовується паралельна дорослим система цінностей і поглядів на світ. Закінчується формування фундаменту особистості, добудовуються її верхні-світоглядні поверхи. Відбувається розуміння свого «я», свого місця в житті батьків, друзів, соціуму. Іде постійний пошук моральних орієнтирів. Труднощі соціалізації цього періоду пов'язані з високим рівнем домагань підлітків і низьким соціальним статусом (через вік). Соціальні статуси батьків і підлітків несумісні: дорослі – власники, підлітки – економічно несаможиттєві, потребують соціального захисту, не виступають учасниками правовідносин. Основне їх протиріччя у тривалості рольового безправ'я. Недолік життєвого досвіду часто призводить до серйозних помилок

III етап – зрілий вік. На цьому етапі ролевий конфлікт долається: усі домагання, амбіції, надії юності отримують задоволення. Зрілий вік – збірне поняття, воно охоплює Декілька показників – оволодіння професією, служба в збройних силах, початок трудової діяльності, створення сім'ї, народження дітей. Наставання зрілого віку може затягнутися через продовження навчання. Нижній кордон зрілого віку точно не визначений і залежить від конкретних обставин. Верхній кордон зрілого віку-вихід на пенсію (55-60 років). Соціологи називають такі критерії зрілого віку:

- 1) самозабезпечення засобами існування;
- 2) самостійне розпорядження грошима;
- 3) вибір особистого способу життя;
- 4) окреме від батьків мешкання.

IV етап – старість. Із виходом на пенсію завершується активний період соціалізації. Літня людина – уже не виробник матеріальних цінностей, а споживач. Надлишок вільного часу диктує необхідність нової адаптації. Із віком знижується здібність людей адаптуватися до соціальних змін. Зникають життєві плани, переважає пасивний спосіб життя, страждають літні люди не стільки від старості, скільки від ізоляції, непорозуміння.

Етапи соціалізації (за працездатністю людини):

- 1 – дотрудовий;
- 2 – трудовий;
- 3 – післятрудоий.

Соціалізація завжди протікає під суспільним наглядом. **Соціальний контроль** – особливий механізм підтримки суспільного порядку, здійснюється колективом – сім'єю, групою друзів або соціальним інститутом. Він включає в себе два головних елементи – норми й санкції.

Норми – це розпорядження тим, як треба правильно себе вести в суспільстві.

Санкції – засоби заохочення або покарання, стимулюючі людей виконувати соціальні норми.

3. Соціологія девіантної поведінки

Девіантна поведінка (від латинського «deviatio» – відхилення) – це поведінка, що не відповідає офіційно встановленим або фактично складеним у суспільстві нормам. У широкому розумінні девіантна поведінка – це все, що викликає незадоволення громадської думки. До *девіантів* (людей, що відхилилися від норм), належать генії і злодії, дуже ліниві й дуже працьовиті, жебраки і багатії. 70% населення складають, як правило, «стійкі середняки», а 10-15% населення – люди з девіантною поведінкою, яка складається з широкого класу явищ – від безквиткового проїзду в транспорті до вбивства. 99% людей хоч раз, але порушували закон. У вузькому розумінні девіантна поведінка передбачає протиправні дії, форми цієї поведінки – гомосексуалізм, алкоголізм, проституція, наркоманія, суїцидні дії, азартні ігри, ігроманія, різні залежності тощо. Злочинну поведінку називають *делінквентною*.

Наприклад, вбивство – це злочин, а самогубство – девіація. Молодь належить до групи ризику – 40% злочинів сьогодні носить груповий характер.

Існує ряд концепцій, що пояснюють причини девіантної поведінки:

1. Біологізаторська концепція. У кінці XIX століття італійський лікар Чезаре Ломброзо намагався довести, що злодіями не стають, а народжуються. Йому вдалося виявити зв'язок між кримінальною поведінкою і деякими фізичними рисами. До фізичних ознак (стигм), характерних для злочинця, він відносив, наприклад, сплющений ніс, рідку бороду, низький лоб. Він старанно вивчав і систематизував такі ознаки як форма черепа, мозок, ніс, вуха, колір волосся, чутливість шкіри, татуювання, почерк. Він визначав можливим не тільки встановити тип «природженого злочинця» взагалі, але виділив риси, дуже притаманні, на його думку, окремим категоріям злодіїв: крадіям, вбивцям, насильникам. Безліч положень Ломброзо про «злодійну людину» підлягали ще за його життя серйозній науковій критиці. Багато кримінологів серйозно критикували його за ігнорування соціальних факторів під час вивчення причин злочинності. Пізніше ця концепція була витіснена. Останнім часом біологічне пояснення девіації фокусується на аномаліях статевих хромосом (ХУ). У 1976 році було виявлено, що в чоловіків із відхиленнями у хромосомному наборі, спостерігався більш високий рівень злочинності.

2. Психологічна концепція. Теоретиком її був Зигмунд Фрейд – австрійський невропатолог, психолог. Вивчаючи самогубства, він назвав соціальну причину даного виду девіантної поведінки – аномію (буквально «відсутність регуляції», «безформність») як наслідок соціальної дезорганізації. Сучасна статистика також підтверджує тенденцію росту частоти самогубств, як у періоди економічних криз, так і в періоди благополуччя. У праці «Самогубство» Е. Дюркгейм на підставі статистичних даних переконливо довів

залежність числа самогубств від характеру й інтенсивності соціальних зв'язків. Так була розкрита соціальна причина самогубств.

3. Концепція «соціальної дезорганізації». Найбільш яскравим її представником був Питирим Сорокін, автор «Соціології революції», що побачила світ у 1925 році. Предметом вивчення П. Сорокіна під час революцій були революційні відхилення у поведінці людей. Там, де менший рівень організованості й порядку, там вище злочинність і більше девіацій. Уся історія розвитку людства переконує нас у тому, що порядок краще безладдя. Це належить не тільки до революцій, але й до різних режимів диктаторської влади – режиму арештів, переслідувань, покарань. За його точною характеристикою подібні суспільства завжди «вагітні» революційністю, у їх соціальному фундаменті закладені «міни», готові розірватися у будь-який час.

4. Концепція «стигматизації». «*Стигмою*» називається свого роду вада, притаманна людині або групі. Люди, відмічені вадою, підлягають покаранням, ізолюваності або знищенню з боку оточуючих. Про цей вчинок дізнаються інші люди, і звинуваченому надають ярлик девіанта. Оточуючі починають відповідно до нього звертатися, поступово й сама людина починає вважати себе девіантом і вести себе згідно з цією роллю.

5. Культурологічна концепція. Автори цього напрямку (Селінг, Міллер, Сатерленд та ін.) зосереджують свою увагу на аналізі культурних цінностей, які сприяють девіації. Вивчається вплив субкультур, що суперечать домінуючій культурі суспільства. Наприклад, часто норми молодіжних вуличних груп призводять до протидії нормам суспільства в цілому, що неминуче виливається рано чи пізно в девіантну, а часто в делінквентну поведінку.

У соціології існують великі труднощі з вирішенням питання типології девіантної поведінки. Будь-яку нестандартну поведінку можна назвати девіантною. Крім того, те, що в одних народів – норма, в інших – девіація (наприклад, споживання свинини для мусульманина або вегетаріанця). Сьогодні ця поведінка – девіація, а завтра – норма. Усе залежить від стандартів, що прийняті суспільством. Найвдаліша *класифікація девіантних вчинків* була запропонована Робертом Мертоном. Девіація, по Мертону, відбувається у результаті розриву між соціально схваленою метою і засобами її досягнення. Розглянемо типи девіантної поведінки за Р. Мертоном.

1. *Інновація* – передбачає згоду з цілями суспільства, але заперечення схвалених засобів їх досягнення (приклади – рекетир, шантажист, злочини «білих комірців» на зразок розтрата чужих грошей).

2. *Ритуалізм* – передбачає заперечення цілей суспільства, але згода, іноді доведеного до абсурду, використовувати соціально схвалені засоби (яскравий приклад ритуаліста – бюрократ).

3. *Ретритизм* – реакція, коли людина одночасно відвертає соціально-схвалені мету й засоби (бродяги, алкоголіки, наркомани, душевно хворі тощо).

4. *Бунт*, подібно ретритизму, пов'язаний з одночасним запереченням соціально схвалених мети й засобів, але він призводить до формування нової мети й нових засобів, що замінюють старі. Розвивається нова ідеологія, яка створює мету й нові засоби, які бунтівник вважає більш законними, ніж існуючі.

У вітчизняній соціологічній літературі дещо іншу класифікацію запропонував У. П. Короленко та Т. А. Донських. В основу їх класифікації покладений феномен деструктивності (саморуйнування або руйнування зовнішнього оточення).

1. *Аддиктивна поведінка* (аддикція – загубна прихильність до чогось). Така форма поведінки характерна для людей із низьким перенесенням психологічних труднощів, погано адаптованих до швидкої зміни життєвих обставин (наркоманія, алкоголізм, «працеголія», ігроманія тощо).

2. *Антисоціальна поведінка* – здійснення дій, що протирічать нормам права (злочинність).

3. *Асоціальна поведінка* – різні види порушень моральних норм (пияцтво, хуліганство тощо).

4. *Конформістська поведінка* – відсутність особистої самобутності, повна згода з цілями суспільства й засобами їх досягнення.

5. *Суїцидна поведінка* – це наміри людей лишити себе життя. Сьогодні в Україні тенденція до підвищення їх числа. Міжнародна статистика свідчить, що суїцидна поведінка частіше є у містах, серед одиноких і на крайніх полюсах суспільної ієрархії.

6. *Фанатична поведінка* – це сліпа прихильність будь-якої ідеї.

7. *Нарцистична поведінка* – підвищена оцінка своєї особистості, як наслідок порушуються міжособистісні відносини, зв'язок із суспільством.

8. *Аутистична поведінка* – ускладнення у соціальних контактах, тенденція бігти від дійсності шляхом задоволення бажань маревами або фантазіями.

Існує також *прикладна класифікація девіантної поведінки*, яка використовується багатьма дослідниками: злочинність, алкоголізм, наркоманія, проституція.

Суспільство постійно бореться з різними видами девіантної поведінки за допомогою соціального контролю. *Соціальний контроль* – це сукупність норм і цінностей суспільства, він передбачає використання санкцій проти девіантів.

Основні механізми соціального контролю:

1) *Власний контроль*. Здійснюється шляхом покарання, санкцій. Це контроль зовнішній.

2) *Внутрішній контроль*. Передбачає засвоєння соціальних норм і цінностей особистістю.

3) *Непрямий контроль*. З боку законослухняної групи, духовні цінності якої є тиском на особистість, і останній доводиться співвідносити свої вчинки з часткою суспільства.

4) *Доступність різноманітних законних засобів задоволення потреб*, які є альтернативні протиправним або аморальним.

Контроль з боку суспільства може бути неформальним (з боку близького оточення) і формальним (з боку соціальних організацій, держави).